

Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili

M. Zeki DUMAN

zekiduman@yahoo.com

The Bourgeoisie’s Class of Social Profile in Turkey

Abstract

Bourgeoisie is the major social class that made major social and cultural evolution, economic and politic revolution together with industrial capitalism. In this process bourgeoisie which based on capitalist marker relations, production instruments, capital accumulation, was not only an economic power but also a power which transform social, politic and cultural structures. In this essay I will discuss bourgeoisie’s historical development and class/interest conflicts with bureaucracy. On this purpose Turkish bourgeoisie’s origins, which takes its power from the relations with the state’s bureaucratic and economic relations rather than social and cultural capital, with analyze.

Key Words : Bourgeoisie, Capitalism, Capital, Social Class, National Economy.

JEL Classification Codes : A14, L26, N80, O11.

Özet

Burjuvazi, 19. yüzyılın endüstriyel kapitalizmiyle ortaya çıkan toplumsal ve kültürel *evrimi*, ekonomik ve siyasal *devrimi* gerçekleştiren başlıca sınıf olmuştur. Kapitalist pazar ilişkilerine, üretim araçlarına ve sermaye birikimine dayanan burjuvazi, bu süreçte sadece ekonomik bir güç olmakla yetinmemiş, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve kültürel yapıları da dönüştüren başlıca güç olmuştur. Bu makale, söz konusu Burjuva sınıfının Türkiye’deki tarihsel gelişimi, kapitalistleşme serüveni ve bürokratik yapıyla olan sınıfsal/çıkarsal ilişkisi üzerinde duracaktır. Bu amaçla gücünü sosyal ve kültürel bir sermayeden ziyade devletin bürokratik ve ekonomik ilişkilerinden alan Türk Burjuvazisinin soy kütüğü üzerine sosyoekonomik bir analiz yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler : Burjuvazi, Kapitalizm, Sermaye, Sosyal Sınıf, Milli Ekonomi.

1. Giriş

Türkiye’de “milli iktisat” düşüncesi, Osmanlı’nın dağılma sürecine girdiği ve İttihat Terakki’nin iktidara geldiği bir dönemde -II. Meşrutiyet Döneminde- gündeme gelmiştir. Etnik milliyetçiliklerin ve azınlık grupların bağımsızlıklarını ilan etmeleri, ekonomik kaynakların “Duyun-i Umumiye İdaresi”nce el konularak devletin borçlarına karşılık alacaklı ülkelere verilmesi karşısında Osmanlı yönetimi zor duruma düşmüştür. İktisadi sermayeyi elinde bulunduran azınlıkların Osmanlı’dan kopmaları ise, söz konusu bu ekonomik çözülüşü hızlandırmakla kalmamış aynı zamanda ülkenin güçlü devletlere olan mali ve siyasi bağımlılığını daha da pekiştirmiştir. Çünkü Osmanlı, o güne kadar ne milli bir ekonomi anlayışı geliştirebilmişti ne de milli sermayeye dayanan bir sınıf yaratabilmişti.

Kapitalizm öncesi sosyal bir formasyondan beslenen Osmanlı İmparatorluğunun külleri üzerine kurulan Cumhuriyet rejimi ise, bu açıdan tarihsel bir sürekliliğin izini sürmüş, sınıfsal bir toplumun alt yapısını oluşturacak kurumları, *devletçilik* politikasıyla uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda Türkiye’nin sosyal gerçekliği içinde burjuva sınıfının realitesini ortaya koyabilmek için öncelikle ekonomik ilişkilerin tarihsel ve sosyolojik bir analizi yapılmalıdır. Bu açıdan Türkiye’de burjuva sınıfının sosyal profiline ilişkin şu tespitler öne sürülebilir:

- a) Türkiye’de burjuva sınıfı, Cumhuriyet dönemi öncesi geç Osmanlı devletinin sosyal, ekonomik ve politik yapısı üzerinden biçimlenmiştir. Osmanlıda burjuva sınıfını, gayri Müslimler (Ermeni, Yahudi, Rumlar) teşkil ederken, Cumhuriyet döneminde, bunların yerine devlet menşei milli bir burjuva yaratılmaya çalışılmıştır. Bu türevi sınıf, çıkarsal ilişkilerin devamı için iktidarla sürekli organik bir ilişki içinde bulunma ihtiyacı hissetmiştir.

Hiç şüphesiz ki Türkiye, geç modernleşen bir ülke olarak az gelişmişlik sorununu hâlâ çözememiştir. Kadim bir imparatorluğun mirası üzerinde yükselen Türkiye Cumhuriyeti, bu açıdan benzer tarihsel süreçlerden geçen öteki ülkelere göre (ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan) daha başarısız bir performans göstermiştir. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında imparatorluklardan doğan yeni ulusal devletler (Almanya, İtalya, Japonya vb.) çok kısa bir süre içinde gelişmiş toplumlar arasına girmeyi başarırken, Türkiye, gelişmişlik literatüründe hâlen ya “gelişmekte olan ülkeler” ya da “üçüncü dünya ülkeleri” kategorisi içinde değerlendirilmektedir. Türkiye’nin benzer tarihi süreçleri yaşayan ülkelerden farklı olan bu durumun -az gelişmişlik sorununun- altında yatan birçok tarihsel ve sosyolojik nedenler söz konusudur. Ancak, bu nedenleri yaratan koşulları salt Cumhuriyet döneminde uygulanan bazı devletçi politikalarda ya da Osmanlı devletinin toplumsal ve siyasal yapısında aramak indirgemeci bir tutum olacaktır. Diğer bir deyişle, Türkiye’nin siyasal, ekonomik ve askeri açıdan geri kalmasına yol açan nedenleri belirli bir tarihsel döneme atfetmek ya da belirli politikalarda aramak, çok gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır.

Türkiye’de başta politik alan (temsili demokrasi, eşitlik, adalet, özgürlük, insan hakları vb.), olmak üzere toplumsal (sosyal, eğitim, sağlık, kentleşme vb.), ekonomik (işsizlik, enflasyon, yoksulluk, yolsuzluk, gelir adaletsizliği vb.), alanlarda yaşanan çarpıklık ve geri kalmışlığın nedenleri hep ekonomik yetersizliklere bağlanılmıştır. Aynı şekilde, ulusal ölçekli bir sermayenin veya milli bir burjuva sınıfının olmayışı da diğer bir neden olarak gösterilmiştir. Gelişmiş ülkelerin benzer sorunları aşmış olmalarının nedenleri ise, söz konusu bu ülkelerin yeterli ölçekte milli bir ekonomik yapıya kavuşmuş olmalarına bağlanılmıştır. Çünkü ekonomik açıdan gelişmiş olan bu ülkeler, benzer biçimde siyasal, askeri ve toplumsal refah düzeylerini de artırmışlardır.

Türkiye’nin azgelişmiş olmasının nedenlerine/gerekçelerine bakıldığında, yukarıda da değinildiği gibi tarihsel-toplumsal, siyasal-kültürel ve yapısal-kurumsal nedenlerden kaynaklanan etkenlerin bu süreçte belirleyici bir rol oynadığı görülecektir. Bu etkenleri ortadan kaldırarak, milli bir ekonomi yaratma çabalarına girişen ve ulusal bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla eşdeğer tutan Cumhuriyetçi kadrolar, bu anlamda önemli adımlar atmışlardır. Ancak, Cumhuriyet iktidarlarının bu sürecin işlerliğine ilişkin göttükleri siyaset tarzı (devlet bürokrasinin de içinde bulunduğu ve devletin güdümünde mili bir iktisat modelinin kurulmak istenmesi) hedeflenen amaca ulaştırmayı engellemiştir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarında milli burjuva yaratma hedefini sekteye uğratan en önemli neden, Osmanlı devletinin dayandığı bürokratik geleneğin dünyada gelişmekte olan kapitalizme eklenememesi olmuştur. Bu konuda yapılan çalışmaların da gösterdiği gibi, Osmanlı devleti diğer imparatorluklardan farklı olarak haraca dayalı bir ekonomik anlayışı benimsemiş ve gelişen dünya pazarına ayak uyduramamıştır. Bununla birlikte Osmanlı’da iktisat alanı, çoğunlukla merkezi bir uğraş olarak görülmemiş, ümmetin gayr-ı Müslim tebaasının bir meşguliyeti olarak ele alınmıştır. Çünkü Osmanlı toplumu, piyasa işlemlerinden çok iktidar alanıyla ilgilenmiştir. Çünkü “İktidar, zenginlikten daha değerli bir “meta” idi ve iktidar “ticareti” Osmanlı sisteminin ayırt edici bir özelliği” (Mardin, 1999: 210) olarak görmüştür.

İktisadi faaliyetleri daha düşük toplumsal katmanların (gayr-i Müslim ve özellikle reaya’nın) meşguliyeti olarak gören Osmanlı Hanedanı için en önemli sorun, iktidarı besleyen asker ve vergilerin merkeze düzenli bir biçimde ulaştırılması olmuştur. Böylece Osmanlı yönetimi, fetihlerde elde ettiği ganimetlerin “artık birikim”leriyle uzun yıllar kendisini besleyebilmiştir. Ancak, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kıta Avrupa’sında ortaya çıkan endüstrileşme ve kapitalizm olgusu, Osmanlı’da devletin bizzat artık ticaretle iştiğal olmasını zorunlu kılmış ama bu konuda geç kalındığı için verilen çabalar netice vermemiştir.

Osmanlı’nın geri kalmasında, gelişen pazar ekonomisine ve artan kapitalist üretim ilişkilerine ayak uyduramaması yol açmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti’nde, “hem Batı devletlerindeki parlamenter rejimi sağlam temellere oturtan, çatışan sınıfların belirlediği bir toplumsal düzenin gelişmemesine hem de Batı’da sanayileşme sonucu oluşan ve giderek kendi karşıtı emekçi kitleleri oluşturacak olan bir burjuva sınıfı ve kültürünün de” (Yücekök, 1997: 34) oluşmamasına neden olmuştur.

Osmanlı sosyal formasyonunda iktisadi faaliyetlerin devletin alanı dışında bırakılması sadece bu meşguliyetin basit bir etkinlik olarak görülmesi düşüncesinden kaynaklanmamıştır. Osmanlı’nın kendine özgü olan teokratik yönetim anlayışında merkeze karşı yükselecek her türlü oluşum, önü kesilmesi gereken bir çıbanın başı olarak görülmüştür. Bu durum sadece gayr-ı Müslimlerin iktisaden yükselmelerini sağlamamış, aynı zamanda yerel toplulukların sivil bir oluşuma yönelik eğilimlerin önünün kesmesine de yol açmıştır. Dolayısıyla Osmanlı’nın yerli (Türk) tebaasından olanların ticari faaliyetlerde bulunma istemleri doğrudan devlet nezaretinde engellenmiştir.

Türklerin her ne kadar savaş zamanında gerekli insan gücünü (asker) ve kendisine kiralananan topraklardan ödenmesi gereken vergiyi düzenli biçimde merkeze ulaştırmayı başarmışsa da özellikle “XX. yüzyılın başlarına kadar imparatorluğun ekonomik yaşamına, önemli ekonomik girişim sahipleri olarak katılmalarına engel olmuştur. Bu işler yabancılara ya da Türk ve Müslüman olmayan azınlıklara bırakılmıştır.” (Atay, 1996: 66) Gerçekten de Osmanlı’da “ticaret” bütünüyle imparatorluğun gayri Müslim tebaasına ait bir meşguliyet alanı olarak algılanmıştır.

Osmanlı’da iktisadi faaliyetlerin ve kapitalist girişimcilerin ecebilerden oluşması, modernleşme sürecinde yaşanan teknolojik gelişmelerin takip edilmesini de engellemiştir. Bu durum, gayr-ı Müslim tebaasının da işine gelmiştir. Çünkü gayr-ı Müslimler, hem devletin düşük vergi sisteminden yararlanarak ülke içinde ayrıcalıklı bir konum elde edebiliyorlardı hem de özellikle XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan etnik milliyetçilik ve azınlıkların siyasal bağımsızlık taleplerine de destek verebiliyorlardı. Çökmekte olan bir imparatorluğu kurtarmak veya bu yönde ekonomik yatırımlar yapma olanağına sahip gayr-i Müslimler, Osmanlı’nın kendilerine tanıdığı ticari ve hukuki ayrıcalıklardan yararlanarak daha çok dış ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır.

Aslında, “Rum ve Ermeni burjuvazisi siyasi amaçlarını Osmanlı bütünü içinde gerçekleştirmeyi istemiş olsaydı, Jön Türklerin-İttihat ve Terakki’nin- 1908–1918 deneyimi, bürokratik reformculuk yerine genç burjuvazinin hâkimiyeti altında kapitalist bir devlet kurulmasıyla sonuçlanabilirdi.” (Keyder, 2001: 11) Ekonomik yatırımlarını dış ülkelerde değerlendirmeye başlayan gayr-ı Müslimlerin bu davranışları karşısında dönemin iktidar partisi, verilmiş ayrıcalıkları, ticaret ve gümrük sözleşmelerini ve kapitülasyonları tek yanlı kaldırma kararı aldı. Buna ek olarak ulusal bir iktisadi yapılanma süreci başlatılarak yerli bir burjuva sınıfı yaratılmaya çalışıldı. Bunun üzerine Rum ve Ermeni tüccarlar ülkeden ayrılarak Osmanlı’nın o güne kadar sahip olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetti. Bu durum, yani “Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin korumasını ve devlet merkezli bir sosyal-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini de mümkün kıldı.” (Keyder: 11) .

Ancak her şeye rağmen milli patentli bir burjuva sınıfının ortaya çıkmaması ya da endüstri ve burjuva devrimlerini hazırlayan önkoşulların Osmanlı İmparatorluğu’nda hiçbir zaman oluşmamasını ne ülke içindeki gayr-ı Müslimlerin ikircikli davranışlarına ne de bütünüyle dış ülkelerin Osmanlı devleti üzerindeki emellerine bağlayabiliriz. Bu

gelişimin asıl nedenlerini Türk Devleti'nin sosyal tarihsel oluşumunda ve toplum yapısında aramak gerekir (Steinhaus, 1995: 23) . Osmanlıdan Cumhuriyete geçerken burjuva sınıfının olamayışının altında iki önemli neden yatmaktadır. *Birincisi*, “tarımsal yapıda büyük toprak yapısının olmaması dolayısıyla tarımsal yapının bu özelliği nedeniyle, gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkması mümkün değildi”, *İkincisi*, “yabancı sermaye ile bağlantılı bir “oligarşi” hâkimiyetin de olmaması. Bunun yerine bürokrasi ile yeni gelişen burjuva arasında bir mücadele başladı.” (Keyder, 2001: 10) .

Burada öncelikli olarak altı çizilmesi gereken en önemli nokta; Türk feodalizminin ulusal burjuvazinin kuvvetlenmesini/güçlenmesini önlediğidir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte ulusal karakterli bir burjuva sınıfını yaratmak için ya yeni kurumların oluşturulması ya da yeni bir iktisadi sınıfın yaratılması gerekiyordu. Ancak bu konuda uygulanan politikalar sonucunda, sanayi burjuvazisinden ziyade büyük toprak sahipleri ve bürokratların ittifakıyla oluşan cılız bir ticaret burjuvazi ortaya çıkmıştır (Timur, 2003:100)

Endüstriyel ve kültürel bir devrimi yaşamamış olan Osmanlı'nın Avrupa'daki gibi bir burjuva sınıfının oluşmasına yol açacak sermaye temerküzüne de izin vermemiştir. Dayandığı feodal sosyal düzen ve asker- bürokratlardan oluşan yönetim mekanizmasıyla Osmanlı devleti, merkezin dışında gelişebilecek periferi sınıfsal oluşumlara imkân vermiyordu. Ayrıca özerk bir ekonomik bağımsızlığa ve sivil bir siyasal bilince sahip burjuva kimliğinin Osmanlı toplumsal formasyonunda ortaya çıkması da mümkün değildi. Bunun dışında burjuva devrimi, aslında imparatorluk örgütlenmesini parçalayan radikal devrimci özelliğiyle Osmanlı'nın dayandığı sosyal-kültürel ve sosyal-politik yapıya da ters düşmüştür. Çünkü “Burjuvazi, egemenliğini pekiştirdiği her yerde, tüm feodal, ataerkil ve uhrevi ilişkilere son vermiş, insanı “doğa üstleri”ne bağlayan feodal ilişkiler karmaşasını hunharca parçalamış ve insanla insan arasında yalın kişisel çıkar ve nakdi ödeme dışında hiçbir bağ bırakmamıştır.” (Marx-Engels: 43–44)

Bu bağlamda Weberyen bir çözümleme yapmak gerekirse, Osmanlı toplumunda yönetim sistemi, *sekülerleşememiş, rasyonelleşememiş ve kurumsallaşamamış* yarı feodal sosyal bir düzene ve karizmatik bir liderin keyfi egemenliğine dayanmıştır. Bu yapı, Osmanlı toplumunda devletten bağımsız sivil bir inisiyatifin gelişimini engellemekle kalmamış, aynı zamanda kapitalizmin ve burjuva sınıfının oluşmasına yol açacak gelişmelere de engel olmuştur. Oysa “Batı Avrupa’da burjuva-kapitalist düzeni hazırlayan sosyal-ekonomik ve ideolojik unsurlar daha feodalizm döneminde gelişmeye başlamıştır. Ayrıca gittikçe kuvvetlenen burjuvazi, geleneksel düşünce, yaşam ve ekonomim biçimlerini etkisi altına almıştır. Böylece burjuva devrimcilerine, var olan sosyal sistemi hukuk ve politikaya uygun bir biçimde örgütlemek düşüyordu. Oysa Türkiye’de burjuva devlet, burjuva toplumundan önce doğmuştur.” (Steinhaus, 116) Onun için her alanda olduğu gibi ekonomi alanında da devlet, *belirleyici, dönüştürücü ve yönlendirici* bir rol oynamıştır.

- b) Gerek Osmanlı, gerek Cumhuriyet dönemindeki iktidar seçkinleri, kendi varlık alanlarından bağımsız gelişebilecek her türlü sivil oluşumlara karşı durduğundan, devletin dışında özerk bir girişimci sınıfın (burjuvanın) ortaya çıkmasını engellemişler. Böylece, Osmanlı’nın idari, mali ve siyasi yapısının temelini oluşturan “miri toprak rejimi” sayesinde merkezi güç, hinterlandı dışında gelişebilecek özerk yapılara engel olmuştur. Cumhuriyet rejimi ise var olmayan ama var kılınmak istenen yeni bir iktisat sınıfını yine merkezi hegemonyanın hinterlandı içinde kalarak yaratmaya çalışmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi Cumhuriyet Türkiye’sinde de devlet kültü dışında gelişebilecek sivil oluşumlara sempatiyle bakılmamıştır. Bu durum merkezin egemenliğinde kurulan ilişkilerin dışında gelişebilecek özerk alanların ortaya çıkmasını engellemiştir. İktidarın merkezkaç ilişkilerinden kurtulabilen gruplar ise çareyi ülkeyi terk etmekte bulmuşlar. Çünkü Türk siyasal hayatında merkezi iktidar, reaya ve tebaasına yaşam hakkını bahşeden ve aynı zamanda yaşam alanını sınırlayan tek ve belirleyici güç olmuştur.

İktidar odağı dışında devletle toplum arasında “ara yapıların” ve “sivil alanların” oluşturulamamış olması, Osmanlı devletinin gelişmesi önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir. Aslında “devlet, saray-bürokrasi egemenliğini sürdürebilmek için, kendisinden bağımsız gelişebilecek her unsuru ezerken, yalnız gelişebilecek bir burjuvaziye set çekmiş olmuyordu, aynı zamanda o burjuvazinin topluma kazandıracığı sanayileşmeyi ve teknolojiyi de öldürüyordu.” (Aydın, 2000: 257)

Hâlbuki Avrupa’da gerçekleşen sermaye birikimi, hem sivil bir toplumun ortaya çıkmasına hem de sanayileşmenin nimetlerinden yararlanan sosyal bir devletin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde, ticaret burjuvazisi bir yanda siyasal iktidarın tahakkümünü sınırlarken, diğer yanda özgür ticaret merkezlerinin ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir. Oysa Osmanlı’da devlet-bürokrasi ve saray çevresi, iktisadi birikime ve artı değere el koyarak bağımsız burjuva sınıfının ortaya çıkmasına müsaade etmemiştir. Bu yöndeki girişimler, sert askeri müdahalelerle engellenmeye çalışılmıştır.

Batı’da, devlet-toplum, iktidar-muhalefet ve asker-sivil gruplar arasında yaşanan ilişkiler, karşılıklı konsensüs temeli üzerine biçimlenmiştir. Batı’da devlet, toplumun can ve mal güvenliğini korumak ve kollamakla mükellefken, Osmanlı’da bu haklar devletin kullarına bahşedebileceği ayrıcalıklar olarak görülmüştür. Nitekim Osmanlı yönetimi ümmetinin can ve mal güvenliğini ancak Tanzimat Fermanıyla (1839) bahşetmiştir. Benzer biçimde Batı’da devlet, toplumun jandarmalığını yaparken Osmanlı’da reaya, devletin jandarmalığını yapmıştır.

Cumhuriyet, Osmanlı'dan devraldığı bu mirası, yani geleneksel idari ve kurumsal yapıyı aynen muhafaza ederek, “merkezi iktidar anlayışını” daha katı biçimde uyguladı. Batı'da yönetsel ve kurumsal mekanizmalar devletin önceliğinde gelişmediği gibi burjuva sınıfı da devletin güdümünde işleyen bir projenin sonucu olarak ortaya çıkmadı. Tam tersine Batı'da Aydınlanma felsefesiyle başlayan sekülerleşme ve modernleşme, “insan aklının kaynaklarını metodolojik bir şekilde kullanmayı öğrenen” (Pernoud, 1991: 84) özgür birey profilini ortaya çıkardı. Çünkü Batı'da siyasal yaşamın çerçevesi de dâhil olmak üzere tüm alanlarda kapitalist bir örgütlenme mantığı hâkim olmuştur. Başka bir deyişle, Batı toplumlarında ekonomik kerte tartışmasız bir belirleyiciliğe/önceliğe sahipken, Osmanlı'dan başlamak üzere Cumhuriyet döneminde de bu belirleyicilik ve öncelik sırası siyasi alanda odaklanmıştır.

Bu durum doğal olarak “temel üretim aracı olan toprakta özel mülkiyeti dışlayan bir sahiplenme biçimini zorunlu kılmıştır.” (Başkaya, 1999: 99) Bugün, Anadolu burjuvazisinden söz edemeyişimizin en önemli nedeni de, özel mülkiyete dayanan bir toprak rejiminin yaratılamamış olmasıdır. Gerçekten de gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet döneminde uygulanan tarım politikalarında özel mülkiyet yok sayılmıştır. Devlet, her şeyin mutlak sahibi olduğu gibi tarım arazilerinin ve toprak mülkiyetinin de sahibi sıfatıyla hareket etmiştir. Tek parti döneminde Aşar vergisinin kaldırılması sonrasında gündeme gelen toprak reformu meselesinde milletvekilleri arasında ciddi antagonizmalar yaşanmıştır. Çünkü yapılması düşünülen reformlarda köylü sınıfına toprak verilmesi yönünde bir tasarıya karşı toprak oligarşisinin sert muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu açıdan “Türkiye'deki toprak reformu tarihi acıklıdır. Toprak reformu girişimlerinin tamamı, programların etkisizliği ya da kırsal kesim toprak ağalarının ya da politik temsilcilerinin engellemeleri sonucunda başarısız olmuştur. Toprak sahipliği, öteki sermaye holdingleri, toplumsal ağar ve ülkedeki firmaların, mali ve politik karar organlarının kurumsal örüntüleri hakkında mikro düzeyde hemen hiç bilgi de bulunmamaktadır.” (Lindisfarne, 2002: 100)

Özerk bir burjuva sınıfı ve farklılaşmamış bir sosyal yapının otoriter kültürüne sahip Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyetinin bizzat devlet tekelinde kalması ve bu tekelin Cumhuriyet dönemine de sirayet etmesi, geniş topraklara sahip yerel otoritelerin (Ağa, eşraf, milletvekili) etkenliğini artırmıştır. Dolayısıyla özel mülkiyeti dışlayan bir politik sürecin getirdiği oligarşi düzenden en çok nemalanan sınıfların başında hem devlet bürokrasisi (asker-sivil) hem de yöresel güçler gelmiştir.

Çoğunlukla az gelişmiş toplumlarda gördüğümüz bu durumun ortaya çıkarttığı en önemli sonuçlardan biri; devlet mekanizmasının başlıca iki güç (merkezi iktidar elitleri, çevresel sermaye grupları) tarafından yönetilmiş olması ve toprak mülkiyeti ile egemen sosyal sınıfların genelde siyasi ve askeri kesimlerin elinde toplanmış bulunmasıdır (Laroque, 1969: 21) . Marx'ın çok önceleri söylediği gibi iktidar sultanı, belirli sınıfsal grupların tekelinde işleyen bir mekanizmaya dönüştüğü anda emek ve sermaye çelişkisi de genişleyip yoğunlaşacaktır. Bu sürece girildiği anda “devlet iktidarı, giderek bir sınıfın egemenlik aygıtının toplumu kontrol altına almak için örgütlenmiş bir kamu gücü

niteliğine de bürünmeye başlayacaktır.” (Durand, 2002: 78) . Nitekim Türkiye’de iktidardaki partiler; devleti, toplumu ihya eden aşkın bir güç, devlet olanaklarının da yönetici sınıfın çıkarına hizmet eden siyasi bir güç olarak görmüşlerdir Ancak bu amaca doğru atılan her adımda iktidar güçlerinin akrabalığa dayalı ilişkiler belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de iktidar olmak veya iktidara yakın durmak, köşe dönmenin (iktisadi zenginliğin) de ilk adımını oluşturmuştur.

- c) Türkiye’de ulus devletin kurucu kadroları, güçlerini burjuva sınıftan değil, göbek bağıyla bağlandıkları bürokratik devlet geleneğinden almışlardır. Çünkü Türkiye’de burjuva devlet, burjuva toplumundan önce doğmuştur. Bununla birlikte geç modernleşen ülkelerde milli bir ekonomi yaratmayı hedefleyen devletçilik politikası, Türkiye’de devleti kurtarmak suretiyle mevcut düzeni devam ettirmek şeklinde anlaşmıştır.

Türkiye toplumunda devleti önceleyen düşünce/yapı bir sosyal formasyonun kültürel kodlarıyla çözümlenemeyecek kadar girift ve karmaşıktır. Onun için sorun sadece devletin niçin her konuda olduğu gibi ekonomi üzerinde de tasallutta bulunmak istemesi olayı değil, devletin, topluma intizam verirken niçin toplumsal bir mühendisliğin uygulamalarından yola çıkmak istemesi önemlidir. Şüphesiz ki iktisadi bağımlılığın siyasi bağımlılığı getireceğini iyi hesaplayan Cumhuriyetçi kadrolar, bu gerçekten yol çıkarak, “daha sonra sosyal kalkınmanın anahtar rolünü oynayacak ve özel sektörün gelişip güçlenmesine yol açacak” (Timur, 1997: 124) Anadolu patentli milli bir burjuvazi (Yerasimos, 1992: 35) yaratımını öngörmüşlerdi. Ancak yeterli sermaye birikiminin olmaması ve ticaret burjuvazisinin gayrı Müslimlerin elinde olması, devlet eliyle yerli bir sanayici sınıfının ortaya çıkarmasını zorunlu kılmıştır (Cem, 1989: 279) .

İktidarın, bürokrat ve asker kanadı eliyle yaratmaya çalıştığı yeni burjuva sınıfı devlet olanaklarını ardına kadar kullanmaktan çekinmemiştir. Bürokratların tümü, ne geniş toprak mülkiyetine sahip soylu ailelerden ne de kapitalizme bulaşmış zengin aile çocuklarından, çoğu da devlet memurları sınıfından ve daha çok büyük kentlerde yaşayan orta sınıf ailelerden geliyordu (Hüsnü, 1975: 14) . Dolayısıyla üretim araçlarını kontrol etmenin sadece siyasi kontrolü getirmediğini (Giddens, 1999: 32) gören asker ve sivil bürokratlar, Marxvari bir deyişle, egemen sınıfın, sadece maddi üretim araçlarını (nesneleri) değil, aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da (fikirlerini) kontrol eder espisine iyi vakıf olmuşlardı.

Tarih boyunca, her yönetici sınıf kendi çıkarını toplumun tüm çıkarıymış gibi yansıtmaya gayret göstermiştir. Bunun için devletin bütün ideolojik aygıtlarını kullanmakta hiç bir sakınca görmemişlerdir. Çünkü onlara göre aslında yapılanlar toplumun gelişmesi, refaha ulaşması içindir. Özellikle devletin kurucu kadroları, “siyasi düzlemdeki hareket alanıyla yetinmeyip, ayrıca ekonomi üzerinde de söz sahibi olmaya çalışırlar. Çünkü ancak ekonomiyi kontrol ederlerse kişilerin yeni ulusal birime sadakati için gerekli maddi koşullar tam olarak sağlanabilirdi. (Keyder, 2004: 30)

Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Yusuf Akçura Jön Türk entelektüelleri için şu uyarıda bulunuyordu: “Eğer Türkler Avrupa kapitalizminden yararlanarak kendi içlerinden bir burjuva sınıfı çıkarmayı başaramazlarsa, sadece köylülerden ve memurlardan oluşan bir toplumun yaşama şansı çok zayıf olur. Modern devletin temeli burjuva sınıftır. Çağdaş refah devletleri, burjuvazinin, işadamları ve bankerlerin omuzları üzerinde var olur. Türkiye’deki ulusal uyanış Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve Türk burjuvazisinin doğal gelişimi, eğer kesintiye uğramaksızın sürerse, Türk Devleti’nin sağlam biçimde kurulmasının garanti edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.” (Ahmad, 1995: 67)

Cumhuriyetçi elitler, Türk burjuvazisini desteklemek ve böylece devletten beslenen bürokrat, sivil asker sınıfın çıkarını garanti altına almak için devletçilik politikasını bir araç olarak kullanmışlardır. Tekelci kapitalizmin çıkarıyla da uyuşan bu politika sonucu Türkiye’de kaba hatlarıyla üç farklı mülkiyet -Batı ve Güney Anadolu ile İç Anadolu’nun bazı kesimlerinde kapitalist mülkiyet, Orta ve Kuzey Anadolu’nun bazı kesimlerinde küçük özel mülkiyet ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da da feodal mülkiyet-biçimi (Fişek, 1969: 104) ortaya çıkmıştır.

Devletçilik politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu farklı mülkiyet ilişkileri ve beraberinde ortaya çıkan bölgeler arası gelişmişlik farkları bu süreçte bir türlü kapatılamamıştır. Çünkü yönetim kadrolarınca devletçilik, üretimde gerçekleştirilmesi gereken toptan bir kalkınma programının adı olarak değil, egemenlerin sınıfsal çıkarlarını önceleyen ve bu temelde bir iktisadi düzenin kurulmasını sağlayan politikanın adı olmuştur. Bu açıdan Türkiye’de devletçilik, esasen “toplumdaki her türlü dinamiğin devlet denetimi ve gözetimi altında gerçekleştiği, her toplumsal gelişmenin devletin üstün çıkarları açısından değerlendirildiği, devlet dışı hiçbir toplumsal olgunun özerk meşruiyetinin tanınmadığı bütüncül bir siyasi dünya” (İnsel, 1995: 14) tasavvuru olmuştur. Nitekim Türkiye’de devletçilik politikası devlet kapitalizmi ve devlet liberalizmi şeklinde işlev görmüştür. Tekeli’nin de yerinde belirttiği gibi, Türkiye’de özellikle 1930’lu tek parti döneminde uygulanan devletçilik ilkesinde liberal devletçilik yorumunda olduğu gibi geçici bir süre için razı olunan ikincil bir çözüm değil, sürekli olarak ekonomide birincil önemi olacak bir çözüm diye düşünülmüştür (Tekeli-İlkin,1982: 106) . Dolayısıyla devletçilik ilkesi, özel teşebbüsün yetersizliklerini giderici ve özel teşebbüsün güçlendirilmesiyle birlikte terk edilmesi gereken bir “geçici zorunluluk” olarak algılanmamıştır.

Başbakan İsmet İnönü’nün 1930’da yaptığı konuşmada yaptığı şu değerlendirme, devletin liberal ekonomiden ziyade devletçilikten ne anladığını ortaya koyuyordu. “Liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir (...) Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür. Herkes ve her yer, hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, suyu akmayan köy, iş bulamayan adam hükümeti kabahatli bulur. Mutedil devletçi olarak halkın temayül atna ve isteklerine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemek kabahat! Bu memleketin anlayacağı bir şey değildir... (Aydemir, 1996: 335-336, aktaran, İnsel, 1996: 99) .

İnönü’nün haklı olarak dile getirdiği bu realitenin altında yatan asıl neden, yukarıda da değindiğimiz gibi hem Osmanlı’da hem de Cumhuriyet döneminde devletten bağımsız bir zengin kesimin/sınıfın var olmamasıdır. Osmanlı’dan başlamak üzere sınıf oluşumu tarzımıza bakıldığında siyasi ve ideolojik belirlemelerin iktisadi zeminde keşiştiği karmaşık bir süreç içinde gerçekleştiği görülecektir. Türk toplumunun sınıf haritasına bakıldığında üç tür kesimden söz edilebilir. Bunlar genellikle ya toprağı olmayan, kiralık olarak kendilerine bahşedilen topraklarda vergi vermek koşuluyla geçimini yapan fakir köylüler veya özel mülkiyeti olmayan sadece devlete göbek bağıyla bağılı memurlar (bürokratlar) ve bu iki kesim arasında tam da nereye oturabileceğimizden emin olamadığımız komprador (aracı) bir sınıftan söz edilebilir (Keyder, 2001: 37) .

Türk toplumunda köylüyü bir sınıf olarak saymazsak ve devlet seçkinlerini de komprador bir grup içinde değerlendirsek, gerçek anlamda bir sınıftan söz edemeyiz. Nitekim Mustafa Kemal’in Sovyet elçisi Aralov’a hitaben söylediği, “Türkiye’de sınıflar yok... Türkiye’de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayimiz yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok” (Ahmad, 1985: 215) sözleri bu gerçeği dile getiriyor.

- d) Türkiye’de milli burjuva yaratma projesi, sanıldığı gibi milli sermayeyi artıran, özel teşebbüsü harekete geçiren ve ulusal kökenli ekonomik bir düzenin alt yapısını oluşturan kamusal hedeflerden ziyade, asker ve sivil bürokrasisinin palazlanmasını sağlayacak türden özel girişimler içerdiği görülecektir. Nitekim devletçilik ilkesi adı altında yapılan uygulamalar aslında bu hedefi amaçlamıştır.

Geç modernleşen ülkeler, özel girişimi özendirmek ve milli bir ekonomik anlayışı oluşturmak için devlet güdümlü politikalara başvurmuşlar. Ancak bu durum, palyatif bir önlem olarak görülmüştür. Özel sermaye geliştikten sonra devlet esas alanına (yasama, yürütme, yargı) çekilerek ekonomik faaliyetleri liberal ekonominin işleyişine bırakmıştır. Nitekim geç modernleşen Almanya, İtalya ve Japonya’da süreç böyle işlemiştir. Özellikle Almanya, II. Dünya Savaşından sonra yerle bir olan ekonomisini ayağa kaldırmak için Listçi milli ekonomi politikasını, anti liberal ve himayeye dayalı devlet merkezli bir ekonomik seferberliğe girişmiştir. Benzer biçimde gerek İtalya’da, gerek Japonya’da (özellikle Meji dönemindeki uygulamalar) devletin ekonomiye olan müdahalesini anlaşılır kılmaktadır. Ancak yukarıda da değinmeye çalıştığımız gibi bu müdahaleler milli burjuvayı yaratmakla sona eren bir “ara dönem” uygulaması olmuş, sonrasında devlet ekonomi alanından elini eteğini çekmiştir.

Türkiye’de de geç modernleşen ülkeler gibi devlet, bizzat ekonomik faaliyetleri düzenlerken, “milli bir burjuva sınıfı” ve “ulusal bir ekonomi” retoriğinin arkasına sığınmıştır. Ancak görünen odur ki devlet elitleri, esasen kendileri devlet sırtından burjuvalaşmak istemişlerdir. Bu amaca ulaşmak için uygulamaya konulan politikalar, Osmanlı’nın son dönemlerinde iktidara el koyan İttihat ve Terakki Partisiyle başlamıştır. Milli bir ekonomi felsefesini ilk kez dile getiren İttihatçılar, bu alanda önemli çabalar

içinde bulunmuşlardır. Döneminin on yıllık iktidarında İttihat ve Terakki (1908–1918), yabancı şirketlere tanınan ayrıcalıkları, kapitülasyonları kaldırdı, yeni iş kollarının açılmasını sağlamak amacıyla mesleki eğitim okullarını açtırdı, milli bir banka kurdurdular.

İttihat ve Terakki döneminde uygulanan bu politikalarda devlet bürokrasisi bizzat öncülük işlevini gördü. Milli şirketler adı altında ekonomik işleri bizzat üstlendi. “Çoğu zaman mahalli İttihat ve Terakki Teşkilatını üyeleri ile bu şirketlerin ortakları aynı kişiydiler. Hükümet bu gibi teşebbüsleri desteklerken, parti teşkilatı ile yeni ortaya çıkan milli burjuvazi şebekesinin birbiriyle özdeşleşmesini sağladı. Böylece, Osmanlı bürokrasisinin ekonomi üzerinde siyasi kontrol kurma ideali savaş döneminde gerçekleşti” (Keyder, 2001: 91) .

Osmanlı İmparatorluğu’nun ticari ve finansal sermayenin çoğu Ermenilerin, Yahudilerin ve Rumların elindeydi. Devletle mali açıdan işbirliğine giren bu gruplar dünya ekonomisine eklemenecek kadar güçlenmişlerdi. “Batı Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika’da, Ermeniler, Yahudiler, Levantenler veya yabancılara kıyasla, Rumlar gelişen devlet-dışı arenaya daha fazla hâkimdi.” (Kasaba, 2005: 135) . Ancak, İttihat ve Terakki’nin iktidara gelmesi ve ekonomiyi millileştirilmeye çalışması, azınlıkların elindeki ticari hegemonyayı kırmıştır. Hatta ticaret, bu “yabancı ve gayrimüslim ellerden alınarak Müslüman-Türk unsurlara” (Toprak, 1995: 7) verilemeye çalışılmıştır. Cumhuriyet Dönemiyle birlikte ticarete atılan bu yeni Müslüman-Türk unsurlar milli bir burjuva sınıfına dönüşeceklerdi. Fakat “Bu yeni burjuvazi devletçi olmalıydı, yani varlığı doğrudan doğruya devlet tarafından yaratılan maddi olanaklara bağımlı olmalıydı. Devletin doğrudan etki alanı içinde kalmalı ve kendisine gösterilen yerin dışına çıkmamalıydı. İşadamlarının yanı sıra sivil ve asker bürokratların bir bölümü de bir süre sonra ekonomik etkinlikler içinde yer aldılar ve bu yeni girişimci sınıfı güçlendirdiler.” (İnsel, 1996: 138) . Devlet seçkinlerinin bu niyetini ifşa eden en güzel örneklerden biri Türkiye İş Bankasının kuruluşunun öyküsünde görebiliriz.

1924’te İş Bankası’nın kurulması devletin ekonomi felsefesini sembolize ediyordu. Banka Atatürk’ün önerisiyle kuruldu. Amaç hem yabancı bankalarla hem de İstanbul’da hala çok güçlü olan Gayrı Müslim kapitalistlerle rekabet edebilecek ulusal bir mali kurum oluşturmaktı. Kemalist seçkinlerin, Atatürk’ün de içlerinde bulunduğu en önde giden bazı üyeleri bu girişime ortak oldular ve girişimi örgütleme görevi, bütün iş topluluğunun güven duyduğu Celal Bayar’a verildi. İş Bankası “özel çıkar grupları lehine çeşitli ekonomik faaliyetler yürüten şirketler aracılığıyla etkin bir lobi ve iş çevreleriyle hükümet arasında bir aracı olarak” faaliyete başladı. Aslında banka ile devlet arasında öylesine bir ortak yaşam ilişkisi vardı ki, İş Bankası genellikle “politikacıların bankası” olarak betimleniyordu (Ahmad,1995: 138) .

Tek parti dönemi sonrasında iktidara gelen Demokrat Partililer de bürokratlarla işbirliği içinde yerli bir burjuva sınıfı yaratma çabasına destek vermişlerdir. Yabancı sermaye ile girişilen ortaklıklar sonucu Türkiye’de “komprador bir burjuva” sınıfı yaratıldı. Bir eşraf ve toprak ağaları partisi görünümü veren Demokratlar, zengin toprak sahipleri ve işadamlarının çıkarlarını önceleyen bir siyaset izledi. Nitekim on yıl iktidarda kalan Demokrat Partisinin “Türkiye’yi yabancılarla birlikte ham madde pazarı haline getirerek kalkındırma politikasının sonucu olarak birkaç yılda binlerce traktör, parça durumu düşünülmeden, yurda sokulmaya başlandı. 1950’de 16.885 olan traktör sayısı 1955’de 40.000’e, 1957’de 44.000’e yükseldi. Bu traktörler yabancı sermayenin desteği ile yurda sokuldu ve %80’i toprak ağalarına, arta kalanı da diğer toprak sahiplerine verildi (Türk, 1970: 54) .

2. Sonuç

Türkiye’de, Osmanlı imparatorluğu’nun dayandığı haraççı ekonomik düzen nedeniyle devletten bağımsız sınıfsal yapılar ortaya çıkamamıştır. Sanayileşmenin yarattığı kapitalist üretim ilişkilerine eklenemeyen Osmanlı, kendi içinde bir burjuva sınıfının oluşumuna da izin vermemiştir. Cumhuriyete tevarüs eden bu geleneksel iktisadi anlayış devletin başta ekonomi olmak üzere, sosyal, siyasal ve kültürel dünyayı yeniden tanzim etmeye zorlamıştır. Bu süreçte oluşturulmaya çalışılan milli iktisat doktrini ve yerli burjuva sınıfı, sivil ve askeri bürokrasi içinden çıkmıştır. Nihayetinde Türkiye’de endüstrileşme, kapitalizm ve pazar ekonomisi gerçekleşemediği için bu verili koşulların sonucu olan burjuva sınıfı da oluşamamıştır. Oluşturulan, oluşturulmak istenen burjuvazi ise, ancak devlet menşei türedi bir sınıf olabilmıştır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1985), “Kemalist Türkiye’de İdeoloji Arayışı 1919-1939,” *İttihatçılıktan Kemalizm’e*, (Çev.: F.Berktaş), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F. (1995), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev.: Y.Alogan), Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Atay, F.R. (1996), *Atatürkçülük Nedir?*, İstanbul, aktaran, Mardin Ş. (1997), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, E. (2000), *Osmanlı Gerçeği Nizamı Âlemin Gayri Resmi Tarihi*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.
- Başkaya, F. (1999), *Yediyüz*, Ütopya Yayınları, İstanbul.
- Cem, İ. (1989), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Durand, J.P. (2002), *Marx’ın Sosyolojisi*, (Çev.: A.Aktaş), Birikim Yay., İstanbul.
- Fişek, K. (1969), *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınevi, Ankara.

- Giddens, A. (1999), *İleri Toplumların Sınıf Yapısı*, (Çev.: Ö.Baldık), Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Hüsnü, Ş. (1975), *Türkiye’de Sınıflar*, Ülke Yayınları, Ankara.
- İnsel, A. (1995), *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul.
- İnsel, A. (1996), *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, (Çev.: A. Sönmezay), Ayrintı Yayınları, İstanbul.
- Kasaba, R. (2005), *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları*, (Çev. B. Büyükkal), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2001), *Türkiye’de Sınıflar ve Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2004), *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Laroque, P. (1969), *Sosyal Sınıflar*, (Çev. Y.Gürbüz), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Lindisfarne, N. (2002), *Elhamdülillah Laikiz*, (Çev.: S. Somuncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1999), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Marx, K.-Engels F, Manifesto, op.cit., aktaran, Yücekök A. (1997), *Dinin Siyasallaşması, Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yayıncılık, İstanbul.
- Pernoud, R. (1991), *Burjuvazi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Steinhaus, K. (1995), *Atatürk Sosyolojisi*, (Çev.: M.Aktaş), Sarmal Yay., İstanbul.
- Tekeli, İ.-İlkin, S. (1982), “Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçilik Oluşumu”, ODTÜ Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi, No: 3, Ankara, aktaran, Köker, L. (1999), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Timur, T. (1997), *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Timur, T. (2003), *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Toprak, Z. (1995), *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908–1950) : Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Türk, İ. (1970), *Türk Toplumunda Sosyal Sınıflar*, Öncü Kitapevi, İstanbul.
- Yerasimos, S. (1992), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye III*, (Çev.: B. Kuzucu), Belge Yayınları, İstanbul.
- Yücekök, A. (1997), *Dinin Siyasallaşması, Din-Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yayıncılık, İstanbul.